

International Multidisciplinary
Research Journal

*Indian Streams
Research Journal*

Executive Editor
Ashok Yakkaldevi

Editor-in-Chief
H.N.Jagtap

Indian Streams Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial board. Readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Mr. Dikonda Govardhan Krushanahari
Professor and Researcher ,
Rayat shikshan sanstha's, Rajarshi Chhatrapati Shahu College, Kolhapur.

International Advisory Board

Kamani Perera Regional Center For Strategic Studies, Sri Lanka	Mohammad Hailat Dept. of Mathematical Sciences, University of South Carolina Aiken	Hasan Baktir English Language and Literature Department, Kayseri
Janaki Sinnasamy Librarian, University of Malaya	Abdullah Sabbagh Engineering Studies, Sydney	Ghayoor Abbas Chotana Dept of Chemistry, Lahore University of Management Sciences[PK]
Romona Mihaila Spiru Haret University, Romania	Ecaterina Patrascu Spiru Haret University, Bucharest	Anna Maria Constantinovici AL. I. Cuza University, Romania
Delia Serbescu Spiru Haret University, Bucharest, Romania	Loredana Bosca Spiru Haret University, Romania	Ilie Pintea, Spiru Haret University, Romania
Anurag Misra DBS College, Kanpur	Fabricio Moraes de Almeida Federal University of Rondonia, Brazil	Xiaohua Yang PhD, USA
Titus PopPhD, Partium Christian University, Oradea,Romania	George - Calin SERITAN Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences Al. I. Cuza University, IasiMore

Editorial Board

Pratap Vyamktrao Naikwade ASP College Devrukh,Ratnagiri,MS India	Iresh Swami Ex - VC. Solapur University, Solapur	Rajendra Shendge Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur
R. R. Patil Head Geology Department Solapur University,Solapur	N.S. Dhaygude Ex. Prin. Dayanand College, Solapur	R. R. Yalikal Director Managment Institute, Solapur
Rama Bhosale Prin. and Jt. Director Higher Education, Panvel	Narendra Kadu Jt. Director Higher Education, Pune	Umesh Rajderkar Head Humanities & Social Science YCMOU,Nashik
Salve R. N. Department of Sociology, Shivaji University,Kolhapur	K. M. Bhandarkar Praful Patel College of Education, Gondia	S. R. Pandya Head Education Dept. Mumbai University, Mumbai
Govind P. Shinde Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai	Sonal Singh Vikram University, Ujjain	Alka Darshan Shrivastava Shaskiya Snatkottar Mahavidyalaya, Dhar
Chakane Sanjay Dnyaneshwar Arts, Science & Commerce College, Indapur, Pune	G. P. Patankar S. D. M. Degree College, Honavar, Karnataka	Rahul Shriram Sudke Devi Ahilya Vishwavidyalaya, Indore
Awadhesh Kumar Shirotriya Secretary,Play India Play,Meerut(U.P.)	Maj. S. Bakhtiar Choudhary Director,Hyderabad AP India.	S.KANNAN Annamalai University,TN
	S.Parvathi Devi Ph.D.-University of Allahabad	Satish Kumar Kalhotra Maulana Azad National Urdu University
	Sonal Singh, Vikram University, Ujjain	

शाश्वत आर्थिक विकासासाठी पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज

डॉ.एस. के. ढगे.

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, बाबुरावजी घोलेप कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, सांगवी, पुणे.

सारांश

विकास ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे असा सतत चालणार विकास साधत असताना मानवाने नैसर्गिक संपत्तीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला आहे. मानव व पर्यावरण यांचा अतुट संबंध असल्यामुळे पर्यावरण घटकातून आर्थिक उकल होत गेली व पर्यावरण मार्गातून आर्थिक विकासावर भर दिला. पर्यावरण संरक्षण व मानवी जीवन एकमेकांना पूरक आहे याची जाणीव होऊन शाश्वत विकासाची संकल्पना पर्यावरण संरक्षण दृष्टिकोनातून स्पष्ट करण्यात आली. जो विकास मानवाच्या सध्याच्या व भविष्यकालीन गरजांची संतुलित पूर्ती करतो तो विकास शाश्वत विकास होय.

शाश्वत विकासाची संकल्पना पर्यावरण महत्त्व देणारी आहे. यामध्ये मानवी गरजा, आर्थिक वाढीचे एकात्मिकरण पर्यावरणीय आरोग्य व निरंतर आर्थिक विकास केंद्रस्थानी असतो. पर्यावरण व विकास आयोगाव्दारे १९८७ पासून शाश्वत विकासाची संकल्पनेचा उगम होऊन पर्यावरण संरक्षणातून त्याचा विकास होत आहे.

शाश्वत विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा हानी व भावी पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी निसर्गाला कोणताही धक्का न लावता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण केल्या जातात व आर्थिक विकास साधला जातो. पर्यावरणाचा होणारा न्हास व शाश्वत विकासाची तत्वे स्वीकारून नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन करून जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारणे व मूलभूत बाबींवर भर देणे ही काळाची गरज आहे.

प्रस्तावना

आर्थिक विकास व पर्यावरण यांचे नाते नवीन नाही ज्याप्रमाणे पर्यावरणीय अवनती आणि आर्थिक क्रिया यांच्यामधील उकल होत गेली त्याचप्रमाणे पर्यावरण माध्यमातून मैत्रीपूर्ण आर्थिक विकासावर भर दिला. पर्यावरण संरक्षण आणि मानव वंशाचे कल्याणकारी जीवन एकमेकांच्या विरोधात नाही तर एकमेकांस पूरक आहे याची जाणीव होऊ लागली म्हणून चिरस्थानी विकासाची संकल्पना पर्यावरण

संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत करण्यात आली. पर्यावरण सहयोगी घटकातून मानवाने या जीवनपध्दतीचा अंगिकार करून आर्थिक विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न केला.

शाश्वत विकास संकल्पनेचा उगम

१९८७ साली संयुक्त राष्ट्र संघाने (UNO) जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोग (World Commission on Environment and Development/WCED) ची स्थापना केली. हा आयोग पृथ्वीवरील सामाजिक पर्यावरणीय समस्यांचे निरीक्षण करून त्यावर वास्तववादी उपाय योजण्यासाठी आणि पृथ्वीवरील संसाधने पुढील पिढ्यासाठी राखून त्यांचा उपयोग चालू पिढ्यांसाठी राखून त्यांचा उपयोग चालू पिढ्यांसाठी शाश्वतरीत्या करा करता येईल यासाठी उपाययोजना शोधण्यासाठी नेमण्यात आला होता. या आयोगाचे अध्यक्ष नॉर्वेच्या (Norway) पंतप्रधान ग्रो हारलेम ब्रुण्डलँड (Gro Harlem Brund land) ह्या होत्या. त्यावरून

या आयोगाला Brundland Commission असे म्हणतात. या आयोगाने सादर केलेल्या 'Our Common Future' या अहवालात शाश्वत विकास (Sustainable Development) ही संकल्पना व त्याची व्याख्या करण्यात आली.

शाश्वत/चिरंतर /चिरस्थायी/धारणक्षम विकासाची व्याख्या

१. जो विकास चालू पिढीच्या गरजा पुढील गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करतो त्या विकासास शाश्वत विकास (Sustainable Development) असे म्हणतात-पर्यावरण आणि विकास, जागतिक ब्रंटलँड आयोग, १९८७.

२. वर्तमानकालीन गरजांची पूर्तता करत असताना या प्रयत्नांचा परिणाम भविष्यकालीन गरजांवर होणार नाही ही बाब विचारात घेऊन साध्य केलेला विकास म्हणजे चिरंतर विकास होय. थोडक्यात पर्यावरणाची महत्ता टिकवून ठेवणारा विकास म्हणजे शाश्वत विकास होय.

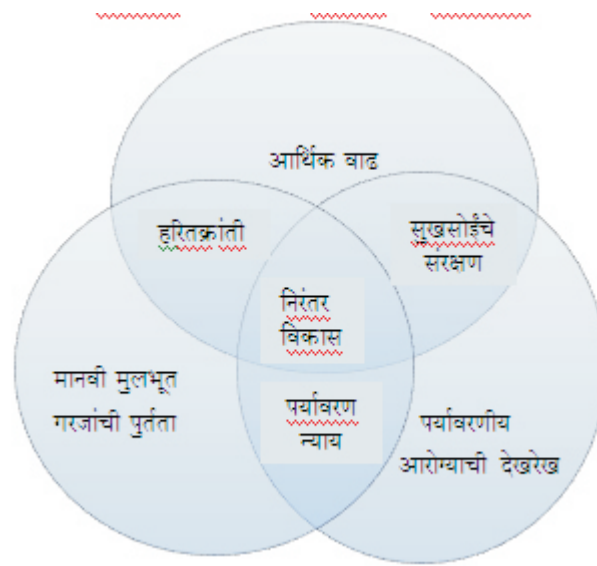
३. Sustainable Development ensures that the

maximum rate of resource consumption and waste discharge for a selected development progressively impairing its biodiversity productivity, in a defined planning region, without progressively impairing its biodiversity productivity and ecological integrity. Environmental conservation therefore, contrary to general belief, accelerates rather than hinders economic development. Therefore, the development plans have to ensure: sustainable and equitable use of resources for meeting the needs of the present and future generations without causing damage to environment. To prevent further damages to our life support system. To conserve and nature the biological diversity, gene pool and other resources for long term food security. –State of the Environment Report, 1999 Ministry of Environment and Forests Govt. of India

वरील व्याख्यांवरून स्पष्ट होते की, Sustainable Development ची संकल्पना अतिशय व्यापक असून पर्यावरण संरक्षणाला महत्त्व देणारी आहे. थोडक्यात जो विकास मानवाच्या सध्याच्या व भविष्यकालीन गरजांची संतुलीत पूर्ती करतो तोच शाश्वत विकास होय.

शाश्वत आर्थिक विकास व पर्यावरण

मानवी गरजा, आर्थिक वाढीचे एकीकरण, पर्यावरणीय आरोग्य व चिरंतन आर्थिक विकास

अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणाचा अभ्यास करणे.
२. शाश्वत विकासासाठी उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पध्दती

प्रस्तूत अभ्यासासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर केला असून यामध्ये यामध्ये संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, शोध प्रबंध तसेच मासिके व इंटरनेटचा अभ्यास करून सविस्तररीत्या अभ्यास केला आहे.

शाश्वत विकासासाठी

१. जागतिक निरंतरता प्राप्त करण्यासाठी जगामधील सर्व प्रदेशात मानवाचे सदासर्वकाळ अस्तित्व असणे.
२. सर्वच मानवाचे फक्त जीवशास्त्रीय दृष्ट्या जीवंत राहण्याच्या पलिकडे दर्जेदार जीवन जगणे.
३. मानवी जातीमध्ये उघड फायदा होत असला तरी जीवावरणाच्या सर्व घटकाशी टिकून राहणे.

शाश्वत आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे

१. विकासाचे पुनरूज्जीवन
२. विकासाचे दर्जा सुधारणे

३. तंत्रज्ञानाचा वापर
 ४. संसाधनांचे रक्षण आणि संवर्धन
 ५. रोजगार, अन्न, उर्जा, पाणी आणि स्वच्छता याबाबित गरजा पूर्ण करणे.
 ६. निर्णयप्रक्रियेमध्ये पर्यावरण व अर्थशास्त्राचा समावेश करणे.
- थोडक्यात जागतिक स्तरावर टिकणारे आणि निश्चित उपजिविकेचे साधन उपलब्ध केल्यास संपूर्ण गरिबीमध्ये घट होईल की ज्यामुळे साधन संपत्तीचा अपक्षय पर्यावरण अवनती, सांस्कृतिक विस्कळीतपणा आणि सामाजिक अस्थिरता कमी होईल हे चिरस्थायी विकासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.
- शाश्वत आर्थिक विकास पुर्तीसाठी आवश्यक बदल
१. लोकसंख्येचे कमी जन्मदर व कमी मृत्यूदर अशा स्थिर स्थितीत लोकसंख्या संक्रमण होणे गरजेचे आहे.
 २. अक्षय ऊर्जेवर अवलंबून राहून पारंपारिक ऊर्जा संक्रमण करणे.
 ३. संसाधनाचा वापर शाश्वत पध्दतीने करणे.
 ४. आर्थिक विकासाबरोबर पर्यावरणाचाही विचार करणारी अर्थव्यवस्था निर्माण करणे.
 ५. मनुष्य व निसर्ग यांना भिन्न न मानता त्यांचे परस्पर अबलंबित्व स्वीकारणारा दृष्टिकोन विकसित करणे.
 ६. सर्व सहभाग स्वीकारणारी व जागतिक तडजोडीचे प्रयत्न करणारी राजकीय व्यवस्थेची गरज निर्माण करणे.
 ७. निसर्गसंपत्तीचा योग्य वापर करून मानव व सजीवांचे अस्तित्व टिकवणे.
 ८. जंगलतोड करताना त्याच प्रमाणात जंगल लागवड करणे.
 ९. शेतीत रासायनिक खताएवजी सेंद्रिय व नैसर्गिक खताचा उपयोग करणे व जमीन पोषण क्षमता टिकवणे.

नैसर्गिक साधन संपदा : शाश्वत आर्थिक विकास व पर्यावरण

शाश्वत विकास म्हणजे शाश्वत जीवनशैली असा अर्थ काढणे चुकीचे ठरेल. शाश्वत विकासासाठी नैसर्गिक साधन संपत्तीची कमीत कमी हानी पर्यावरणाचा महत्तम संयोग व आर्थिक विकास हा विचार केंद्रस्थानी असला पाहिजे. भावी पिढीच्या गरजा भागविण्याच्या निसर्गातल्या क्षमतेला कोणताही धक्का न लावता लोकांच्या आजच्या गरजा पूर्ण करणे म्हणजे धारणाक्षम विकास होय. याचाच अर्थ निसर्ग नियमाच्या चौकटीत राहून निसर्गाला धक्का न पोहचवता मानवाने स्वतःचा विकास विविध नैसर्गिक घटकांचा वापर करणे होय.

मानव व पर्यावरण यांचा परस्पर संबंध अतुट आहे. मानवाच्या सभोवताली असणाऱ्या परिस्थितीला पर्यावरण म्हणतात. मानवाने आपल्या अविवेकी वागण्याने पर्यावरणाचा ऱ्हास केला आहे. स्वतःचा किंवा समाजाचा विकास करताना जर निसर्गाला धक्का पोहचत असेल तर असा विकास अशाश्वत किंवा अधारक्षम विकासच होय. काण यातून पर्यावरण असंतुलन होऊन मानव स्वतःसाठी अस्थिरता निर्माण करून घेईल हा धारणाक्षम विकास नव्हे नैसर्गिक पर्यावरणाचे संतुलन दीर्घकाळ टिकवून ठेवून मानवी जीवनमान उंचावणे म्हणजेच धारणाक्षम किंवा शाश्वत विकास होय.

मानवाने निसर्गाचा पुरेपुर उपयोग घेतला त्यातून पर्यावरणाचे विविध प्रश्न निर्माण झाले २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात शेवटी माणसाला आपली चूक उमजली आणि वाढलेल्या गरजा सुखसोई न सोडता शाश्वत जीवनशैली शोधात मानव फिरू लागला. पोषणक्षम जीवनपध्दतीसाठी संपदाचा योग्य वापर करणे गरजेचे असून दुष्काळ महापूर कुपोषण, पर्जन्यमान, दहशतवाद, दारिद्र्य, युध्द, संघर्ष, प्रदुषण भूकंप, भूमीपात इत्यादी नैसर्गिक आपत्तींवर नियंत्रण ठेवणारे योग्य पर्याय सापडत नसल्याचे दिसते. या आव्हानांची समीक्षा मानव करत आहे. जगात नैसर्गिक साधन संपत्तीचे वितरण विषम स्वरूपात आहे. नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापरसुद्धा देशांमध्ये कमी जास्त आढळतो. मानव नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अतिरेकी वापर करतोच पण त्याचबरोबर ती संपदा मोठ्या प्रमाणावर दुषितही बनवतो लोकसंख्या आकृतीबंध आणि नैसर्गिक साधन संपदेचा धारणाक्षम उपयोग या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी निगडित आहेत. पण या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर योग्य पध्दतीने करून शाश्वत विकासासाठी गरिबी व दारिद्र्याचे उच्चाटन करणे आणि पर्यावरण संरक्षण करणे काळाची गरज आहे.

मानव आणि त्याच्या सभोवतालच्या पर्यावरणाचे एकात्मिकरण असते, म्हणजे एकाचे कल्याण दुसऱ्यावर अवलंबून असते. उत्पन्न आणि आर्थिक विकासाच्या गतीखेरीज पर्यावरणाचे संरक्षण होऊ शकणार नाही तर पर्यावरण संरक्षणाविना हळूहळू क्षीण होईल. मानवी वंशाला पर्यावरणीय अवनतीपासून होणारा धोका हा आण्विक मनुष्यहानी सारखाच मोठा असणार म्हणून औद्योगिकीकरण किंवा विकास कोणीही थांबवू शकणार नाही. त्यासाठी चिरस्थायी विकास हा मध्यम मार्ग असून त्यातूनच आर्थिक शाश्वता निर्माण होईल. पिण्याचे पाणी, आरोग्य स्वच्छता, ऊर्जा, अन्नसुरक्षा, जैवविविधता, लोकसंख्या, औद्योगिक तंत्रज्ञान या मुलभूत बाबींवर शाश्वत विकासासाठी जोर देणे महत्त्वाचे आहे.

मानवाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून रासायनिक खते, औषधांचा अति उपयोग करून कृषी योग्य जमिनीची प्रत प्रतिवर्षी कमी होत आहे. पाण्याचा अतिवापर करून जमिनी खारपट होत आहेत. मोठ्या शहराजवळील कृषी योग्य जमिनीचा उपयोग सिमेंटच्या जंगलाकरता होत आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात शेती महत्त्वाचा घटक आहे. काही भागात अनेक घटकामुळे प्रदुषण वाढत आहे म्हणून आर्थिक विकास व पर्यावरण यांचा समन्वय साधून शाश्वत विकास करणे गरजेचे आहे. कारण सर्वसमावेश विकास हवा असेल तर शेतीचे प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न करावे लागतील.

पर्यावरण संरक्षण

सर्व जगत् ईश्वररूप मानून आपापल्या कर्तव्याची जाणीव करून देऊन पर्यावरणाचे अमोलत्व जपणाऱ्या भारतात सर्वसमावेशक पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा कायदा आवश्यक होता. १९७२ मधील मानवी पर्यावरण जागतिक परिषदेचा संदर्भ घेऊन भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २५३ वर आधारीत १९८६ मध्ये करण्यात आला तेव्हापासून पर्यावरण संरक्षणाबाबत विविध कायदे करण्यात आले. त्या अगोदरचे कायदे हे विशिष्ट घटकांशी संबंधित होते. त्यानंतर पर्यावरण संवर्धनासाठी विविध नियमातून पर्यावरणाचे उल्लंघन करणारे नवे कायदे करण्यात आले व शाश्वत विकास घडवण्याचा प्रयत्न केला. कारण पर्यावरणाचा ऱ्हास म्हणजेच सजीवांच्या ऱ्हासाची नांदी आपला आसमंत निकोप राखून विकासात कोणतीही तडजोड न करता होणार आहे. वर्तमानकालीन

भविष्यकालीन जीवन सुखकर होणार आहे. आर्थिक विकास करताना पर्यावरणाच्या रक्षणाची व शाश्वत विकासाची जबाबदारी प्रत्येक व्यक्तीची आहे.

१९९१ मध्ये पर्यावरणदृष्टीने शाश्वत विकास करण्यासाठी वातावरणातील हवेची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी हवा प्रदुषण नियंत्रण कायदा अस्तित्वात आणला. १९८६ मध्ये पर्यावरण संरक्षण कायदा-संयुक्त राष्ट्रपरिषदेत पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी भारत सरकारने पर्यावरण संरक्षण कायदा अस्तित्वात आणला. १९७४ मध्ये पर्यावरण संरक्षण व सार्वजनिक आरोग्याच्या हिताने भारत सरकारने जलप्रदुषण प्रतिबंध नियंत्रण कायदा केला. १९७२ केंद्र सरकारने पर्यावरण आणि वन विभागाला वन्यजीव संरक्षण कायदा अधिकार प्रदान करण्यात आला. १९९२ मध्ये रिओ दि जनेरा (ब्राझिल येथील वसुंधरा शिखर परिषदेमध्ये) एर्रींही डीआळीं अर्जेडा २१ (असशपवर २१) मान्य करण्यात आला. अर्जेडा २१ नुसार ब्रुण्डलॅण्ड आयोगाने शाश्वत विकासासाठी सांगितलेल्या शिफारशींचा योग्य पाठपुरावा करण्यासाठी शाश्वत विकास आयोग. (Commission on sustainable Development) स्थापन करण्यात आला. हा आयोग संयुक्त राष्ट्रांच्या पर्यावरण व विकास कामांचे समन्वय करतो.

१९९९ मध्ये शाश्वत कृषी (Sustainable Agriculture) हे भारतामध्ये उद्दिष्ट्ये ठरविण्यात आले आहे. कृषि विकास आराखडा (Agriculture Development Strategy) मध्ये राष्ट्रीय शाश्वत विकास आणि ग्रामीण विकास आराखडा म्हणून स्विकारण्यात आला. National sustainable Agriculture and Rural Development (SARD) Strategy व पर्यावरण संवर्धन केले. अंतर्गत फलशेती विकास, त्या त्या प्रदेशांना अनुकूल पीकांची शेती, पाणलोट क्षेत्र विकास, मृदा व जलसंवर्धन, कृषी संशोधन, जैविक खते व तंत्रज्ञानाचा वापर, कृषीसंशोधन, टाकाऊ वस्तूची विल्हेवाट पुनर्पक्रिया, गंगा कृषीयोजना, प्रदुषण नियंत्रण केले आहे. पर्यावरणीय कायदानुसार निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये जाणीव जागृती करून कायद्याची अंमलबजावणी होत आहे व पर्यावरण संरक्षण होत आहे.

शाश्वत आर्थिक विकासासाठी उपाययोजना

विशिष्ट मर्यादेपर्यंत आर्थिक वृद्धीची स्वीकृती करणे, दिर्घकालीन उद्देशांचे अनुकूलन करणे, संसाधनाचा शाश्वत वापर, संसाधनाचे प्रभावी नियोजन, संसाधनाचे योग्य मुल्यांकन, जागतिक विकासासाठी विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणीय ज्ञानाचे उपयोग, आंतरपीठ, आंतरगट आणि आंतरजाती यांच्या समतेसाठी काळजी घेणे, सर्वांना किमान मानवी गरजांचे समाधान देणे. उपयुक्ततेचे संवर्धन, पर्यावरण काळजी आणि विकासाचे एकात्मिकरण करणे, परिस्थिती एकात्मतेसाठी देखभाल करणे. साधन संपत्तीचे उपयोजन करणे, साधन संपत्ती उपभोगात घट करणे, पुन्हा पुन्हा वापर आणि पुनर्चक्र दृष्टिकोनाचा स्विकार योग्य तंत्रज्ञानाचा वापर उपाययोजना केल्यास पर्यावरणाचे संवर्धन होऊन शाश्वत आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात घडून येईल.

सारांश

शाश्वत विकासाची तत्वे अंगीकारणे भारतासारख्या विकसनशील देशाला अत्यावश्यक आहे. भारताची पारंपारिक कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था विकसीत देशांप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारू लागली आहे. त्यातून होणारा संसाधनाचा न्हास हा देशातील नैसर्गिक परिसंस्था न्हास होण्यास कारणीभूत ठरू शकतो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करून आर्थिक विकास साधण्यासाठी अशाश्वत विकासाकडून शाश्वत किंवा धारणक्षम विकास साध्य करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) जोशी मो.वा., 'पर्यावरण विरुद्ध प्रदुषण', प्रबोधन प्रकाशन, इचलकरंजी, १९९६.
- २) पवार किशोर आणि इतर 'पर्यावरण विज्ञान', प्रगती बुक्स प्रा.लि., २००५.
- ३) शेलकर अभया, 'पर्यावरण संरक्षण कायदा', नाशिक लॉ हाऊस औरंगाबाद २००४
- ४) सवदी, कोळेकर, 'प्राकृतिक व प्रायोगिक भूगोल', निराली प्रकाशन, पुणे २०००.
- ५) Dewals and Dweswal A., 'Environmental Studies', Dhanpat Rai & Co, New Delhi, 2004.
- ६) Joseph Benny, 'Environmental Studies', Tata McGraw Hill New Delhi, 2008.
- ७) Katual T. & Satake M. 'Environmental Pollution', Anmol Publication, New Delhi, 1998
- ८) Kumar A, 'Environmental Sciences', APH Publisher Co. New Delhi, 2009.
- ९) www.environmentalpollushan.com
- १०) http://www.sustainabledevelopemnt.com

Publish Research Article

International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper, Summary of Research Project, Theses, Books and Book Review for publication, you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed, India

- * International Scientific Journal Consortium
- * OPEN J-GATE

Associated and Indexed, USA

- Google Scholar
- EBSCO
- DOAJ
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Database
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database
- Directory Of Research Journal Indexing

Indian Streams Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-413005, Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com
Website : www.isrj.org